

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

До 200-річчя з дня народження Т.Г.Шевченка

УДК 821.161.2 «Шевченко»

О.П.РЕЄНТ*

СІМ ШЕВЧЕНКОВИХ ЮВІЛЕЇВ**

У контексті відзначення 200-ліття з дня народження Т.Шевченка аналізується широкий спектр оцінок та інтерпретацій життя, творчого доробку, світогляду українського генія його сучасниками й наступними поколіннями під час відзначення ювілеїв Кобзаря за різних політичних умов національного життя українців.

Ключові слова: Тарас Шевченко, українство, творчість, поет, художник, Шевченків міф.

У рік 200-ліття від дня народження Тараса Шевченка – художника за самовідчуттям і поета за покликанням згори – саме час запитати себе: ким він був і ким нині є для України та світу? У чому полягають невмирущі чари його поетичного слова? Як так трапилося, що прочитання Шевченкових творів дало серед нащадків такий широченний спектр взаємовиключних оцінок та інтерпретацій поетового світогляду і творчого доробку? Обставини страдницького життєвого шляху Т.Шевченка добре відомі й ґрунтовно досліджені, так само, як і джерела впливів на формування його світогляду. Але не їм судилося стати визначальним чинником майже сакрального впливу митця на світове українство – це зробила його творчість, яка витворила й сам Шевченків міф.

Коли наприкінці 1870-х рр. (ще не минуло й двох десятиліть по смерті поета) М.Драгоманов приступив до написання свого великого критичного огляду «Шевченко, українофіли й соціалізм», він уже зіштовхнувся з реальністю, за якої «всі, хто брався писати про нього, перш усього думали про себе, і кожний повертав Шевченка, як йому на той час було треба, та глядячи на те, перед ким говорилося про українського кобзаря». Поставивши перед собою завдання розвінчати «культ Шевченка», що вже сформувався на той час серед українства в безлічі взаємовиключних варіацій, М.Драгоманов і сам потрапив у тенета надто спрощеного як для дійсної оцінки постаті та ролі поета підходу, дійшовши висновку про Шевченкову «неспроможність» як соціаліста.

* Реєнт Олександр Петрович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора з наукової роботи Інституту історії України НАНУ

** Виступ на засіданні круглого столу «Т.Г.Шевченко крізь два століття: людина, творець, символ», який відбувся 11 березня 2014 р. в Інституті історії України НАНУ.

Пізніше всі ті численні часів М. Драгоманова ідеологічні інтерпретації Т. Шевченка вкладалися у дві головні, крайніми втіленнями яких було, з одного боку, Шевченко-«більшовик», «революціонер» та «атеїст», якому, з іншого боку, протиставлявся Шевченко-«націоналіст», «ідеолог державництва», «глибоко релігійний поет». І, що важливо, обидві сторони вважали його поезію прометеївським «вогненним словом», що виходить за межі часу, історії, і служить провідною зорею для всіх майбутніх поколінь українців.

Ключ до зняття протиставлених ідеологічних інтерпретацій поетового слова запропонував у 1982 р. своїм дослідженням «Шевченко як міфотворець» професор Г. Грабович (перше українське видання – 1991 р.). Йому переконливо вдалося довести, що в основі Шевченкового поетичного космосу лежить міф, міфологічний код, творцем, безпосереднім включеним учасником (у чому й проявляється Шевченкова унікальність) і продуктом якого одночасно виступає сам автор. Завдяки психологічним екзистенціальним обставинам його долі, власному генію, а також культурній готовності читача до його сприйняття Т. Шевченко досяг унікальної, позачасової співзвучності зі свідомими й несвідомими почуттями народу.

Шевченкова Україна існує в міфологічному (далеке минуле й майбутнє як утілення картини «золотого віку», недавнє минуле та сучасність як поле битви парадигматичних опозицій «суспільної структури» й «ідеальної спільності»), а не в історичному часі-континуумі. Модель Шевченкового міфу двоскладова. Її нижчий рівень складається з низки конфліктів і ненормальних відносин, організованих навколо фундаментальної бінарної опозиції ідеальної спільності (люди, народ) і суспільної структури (влада, ієрархічна структура, держава та її інститути). Це стадія «лихоліття» в міфологічній динаміці України. Вищий, загальніший і, врешті, універсальніший рівень моделі складається з властивостей та потенційних можливостей чи ідеалів, що акумулюються в ідею утопічного звільнення – грядущого «золотого віку».

Важлива сторона міленарного звільнення й пов'язаного з ним утвердження «золотого віку» полягає в тому, що сучасний стан буття з його фальшивим розумом і фальшивою мораллю замінить тріумф ідеальної спільності людей, як це ми бачимо у фінальних рядках вірша «І Архімед, і Галілей...», який є квінтесенцією міленаризму:

«Буде бите
Царями сіянее жито!
А люде виростуть. Умруть
Ще не зачатіє царята...
І на оновленій землі
Врага не буде супостата,
А буде син, і буде мати,
І будуть люде на землі».

Хоч ряд віршів показує, що її встановлення супроводжуватиметься помо-
стою і насильством, та здебільшого поет демонструє, що майбутня утопія

неминуче здійсниться за допомогою надприродних сил, як «пасивна революція». «Золотий вік», котрий ствердиться таким чином, Т.Шевченко сприймає не як світську чи політичну, а як міфологічну й сакральну будову. Вона означати-ме тріумф не розуму, а істинної мудрості. Важливо зазначити, що ця ідеальна спільність набирає універсальних масштабів, а ідеальний образ України зливається з образом ідеального людства.

Т.Шевченко торкається минулого й сучасного, аби тільки довести, ствердити та пояснити майбутнє і перспективу, з ним пов'язану, а саме апофеоз ідеальної спільності й заперечення суспільної структури. Характерно, що жодну іншу можливість, наприклад «позитивного ієрархічного суспільства», поет навіть не обговорює – міф не шукає інших соціальних можливостей чи побудов. Т.Шевченко стверджує тільки ідеальну спільність, і таким чином його рішення постулює не «нормальне» суспільство, а лише утопію, яка мовою політичної ідеології могла б бути визначена як радикальний антидержавний популізм і навіть анархізм.

Завдяки глибинним структурам його мислення, Т.Шевченка можна назвати релігійним поетом. З одного боку, він має ознаки пророка, який часто говорить до свого народу від імені й голосом Бога. Він – посередник між людиною і Богом, що виконує свою місію, розкриваючи народове слово. З іншого боку, він, очевидно, зливається з Христом, архетипом Спасителя, божим агнцем, який спокутує всі гріхи людства. І у пророцтві, і в покуті він відіграє роль носія міфу.

У чому беззаперечна заслуга Т.Шевченка перед Україною – так це в тій видатній, непересічній ролі, яку зіграла його поезія в поширенні й прищепленні на всьому українському етнічному просторі єдиної назви «Україна» та етноніму «українець». «Пристосована», за Г.Грабовичем, особистість Т.Шевченка його російських повістей, «Щоденника» і значної частини епістолярної спадщини цілком мирно уживалася з назвою «Малоросія». А от Шевченкова «непристосована» особистість його поетичних творів – не знала іншої назви, окрім як «Україна» («Вкраїна»). Як і все інше в поезії Т.Шевченка, його «Україна» становила невід'ємну складову міфологічного коду мислення поета, була ідеальним позачасовим і фактично також позбавленим чітких просторових обрисів образом і водночас його мрією. Палка, жертвна, глибока та щира любов поета до вимріяної ним України, як у цих рядках зі «Сну» («Гори мої високіі!..»):

«Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що проклену святого Бога,
За неї душу погублю!»

запалила серця Шевченкового народу мрією про Україну та зробила її об'єктом загального прагнення на всьому українському етнічному обширі. У цьому сенсі Т.Шевченко дійсно може вважатися творцем і батьком сучасної української нації та українського державницького проекту: омріяна ним колись його ідеальна Україна з часом матеріалізувалася зусиллями поколінь тих, хто цю мрію підхопив і на практиці реалізував, звісно, як і все, що відбувається в реальному житті – не у формі абсолютного ідеалу, непридатного для цього.

Монументальна Шевченкіана – ще одне непересічне і, на перший погляд, почасти ірраціональне явище світового масштабу, пов'язане з ім'ям Кобзаря. Понад 1100 пам'ятників поетові, з яких близько п'ятдесяти за межами України на різних континентах і материках – це, здається, абсолютний показник у світі як для діяча зі сфери культури. Встановлення більшості з них припало на другу половину минулого століття, але й у третьому тисячолітті процес активно триває. Причому варто відзначити особливу консолідуючу роль монументальної Шевченкіани для українців світу. Пам'ятники поетові встановлювалися за рішеннями органів влади УРСР і продовжують з'являтися вже в незалежній Україні як державним, так і громадським коштом.

Водночас монументальне пошанування Т.Шевченка стало справою честі й самоствердження українських громад по всьому світу. Окрім того, значна частина встановлених митцеві за межами України пам'ятників як у радянські часи, так і після здобуття Україною незалежності – це спрямований на просування нашої країни та її духовного символу у світі дарунок (в останні роки – часто «за обміном на основі взаємності») від України (звісно, із формулюванням – «від українського народу»).

Великий вплив Т.Шевченка та його поезії на покоління українців одним зі своїх наслідків мав і нині актуальну практику надання імені поета різноманітним знаковим для народу громадським установам та інституціям. Чи не першим серед суспільно вагомих носіїв Кобзарєвого імені стало засноване 1873 р. у Львові Літературне товариство, реорганізоване 1892 р. в Наукове товариство імені Шевченка (НТШ) – по суті всесвітня багатoproфільна академія наук українського народу, рушійна сила формування та розвитку вітчизняної науки кінця ХІХ – першої половини ХХ ст.

У радянські часи практику присвоєння імені Т.Шевченка було продовжено. Із 1939 р., наприклад, ім'я поета носять такі знакові заклади науки, освіти та культури, як Київський державний університет (нині – Київський національний університет), Академічний театр опери та балету УРСР (нині – Національна опера України). Водночас мало місце й виразне профанування імені митця, яким масово освячували не лише заклади освіти, науки та культури (левова частка котрих не завжди заслуговувала права носити його), а й сотні колгоспів, радгоспів, машинно-тракторних станцій тощо.

200-річчя від дня народження Т.Шевченка – це вже сьомий за ліком значний посмертний ювілей. Перші два (50- та 75-річчя), що припали на другу половину ХІХ ст. (1864 і 1889 рр.), через низку обставин, зокрема й притаманну тій добі традицію відзначення переважно роковин смерті та перепоховання поета, не набули широкого громадського звучання. Водночас своєрідний народний культ Т.Шевченка і певний похідний від нього ритуал, що передбачав молитовне поминання митця, наявність у світлиці портрета чи іншого його зображення в рушниках, – уже цілком склалися станом на 1870–1880-ті рр. Починаючи ж зі 100-річчя (1914 р.) від дня народження всі наступні поетові ювілеї ставали подією року за шкалою культурної та громадсько-політичної ваги. Більше того, відзначення 125-річчя Т.Шевченка (1939 р.) започаткувало практику офіційних, на державному рівні, святкувань.

50-річний Шевченків ювілей у 1864 р., до якого самому поетові не судилося дожити три роки, пройшов тихо, камерно, непублічно. У Російській імперії не минуло ще й року, як, за влучним висловом М.Драгоманова, сумнозвісним обіжником міністра внутрішніх справ П.Валуєва було розпочато «антракт з історії українофільства», а тому шанувальникам митця було не до спроб громадського відзначення його 50-річчя. В австрійській Галичині та на Буковині творчість Т.Шевченка на той час ще не встигла стати тим, чим вона стане за якихось 10–15 років.

Поетове 75-річчя в 1889 р. припало на відлуння затяжного другого «антракту» в історії українського руху в Російській імперії, викликаного Емським указом 1876 р. імператора Олександра II. В Австро-Угорщині перешкод відзначенню не чинилося, проте якоїсь загальної громадської програми ювілею вироблено не було, оскільки вже в 1870-х рр. у Галичині творча спадщина Т.Шевченка стала виразним чинником політичної боротьби: різні партії та громадські діячі інтерпретували, «реконструюючи» за поетичними творами, його світогляд відповідно до мети власної політичної діяльності. Причому спектр суджень був найширшим: від піднесення постаті «батька Тараса» в ореолі мало не біблійного національного пророка (у працях О.Партицького, О.Огоновського) до політичної радикалізації поета в дусі громадського соціалізму (як у студії Ф.Вовка «Т.Г.Шевченко і його думки про громадське життя»).

100-річчя від дня народження Т.Шевченка було першим ювілеєм, що привернув до себе увагу не тільки широких верств громадськості, а й державної влади, сприяв консолідації як шанувальників творчості поета, так і його супротивників із російських націоналістичних і монархічних кіл, у середовищі котрих Кобзаря сприймали перш за все як «творця українства», «сепаратиста» й «ворога Росії».

Ознакою часу став масштабний, транскордонний характер святкувань. Так, Львову поетів ювілей запам'ятався величним і доти небаченим соціальним «Шевченковим здвигом». У Києві ювілей пройшов під акомпанемент масових демонстрацій представників демократичної та революційно налаштованої громадськості – як української, так і неукраїнської, а також спроб учинення політичними опонентами провокацій під консульством Австро-Угорщини зі звинуваченням шанувальників поета в «державній зраді».

Заборона владою Російської імперії майже в останній момент («рекомендуючим» обіжником міністра внутрішніх справ) офіційного відзначення Шевченкового ювілею (серед інших і Київська міська дума планувала вшанувати пам'ять поета) на декілька місяців поставила «українське питання» у центр громадсько-політичного життя імперії до запеклих дебатів на засіданнях Державної думи включно.

125-літній ювілей Тараса Шевченка 1939 р. радикально відрізнявся від попередніх і наступних. Ступінь вульгаризації та зведення образу поета до несамоовитого, пройнятого «класовою ідеологією» «більшовика» й «атеїста» ніколи більше не набував таких виразних і різючих форм, як тоді. І все це відбувалося на тлі чисток і жахів Великого терору, що вже викосив на той час цвіт української інтелігенції. Водночас пропагандистська машина авторитарного

сталінського режиму витворила декілька яскравих монументальних зразків увічнення пам'яті поета, які пережили епоху й пізніше набули нового звучання. Відкриттям 1939 р. величного пам'ятника Т.Шевченкові роботи скульптора М.Манізера на Тарасовій горі було завершено формування комплексу монументальних споруд Шевченківського державного (а від 1989 р. – національного) заповідника в Каневі.

Того ж року в парку навпроти Київського державного університету, якому саме було присвоєно ім'я Тараса Шевченка, постав пам'ятник Великому Кобзареві, також роботи скульптора М.Манізера. Цьому монументу судилося стати культовим місцем щорічної прощі шанувальників поета й офіційних делегацій, біля нього збиралися дисиденти-шістдесятники, і продовжують збиратися, шукаючи Тарасового благословення, учасники протестних акцій.

Така важлива у страдницькій долі Т.Шевченка Новопетровська фортеця на каспійському півострові Мангішлак, де поет відбував заслання впродовж 1850–1857 рр. і котра від 1858 р. носила назву Форт-Олександрівський, із 1939 р. почала називатися Форт-Шевченко.

150-річчя від дня народження Кобзаря 1964 р. широко відзначалося на союзному рівні. Найбільш коштовні подарунки поетові – завершення друку приуроченого до ювілею повного зібрання творів у 10-ти томах та перейменування декілька років перед тим заснованого міста Актау в тодішній Мангішлацькій області Казахської РСР на Шевченко (1991 р. повернуто первісну назву).

Того ж ювілейного року з'явилися два неординарних, знакових пам'ятники Т.Шевченкові: роботи Л.Молодожанина (Лео Мола) у Вашингтоні та спільний проект скульпторів М.Грицюка, Ю.Синькевича, А.Фуженка – у Москві, відкритий з ініціативи М.Хрущова. Образ ювіляра – «революційного демократа» – у віншувальній кампанії дещо втратив більшовицьку гостроту та класову різкість порівняно з попереднім ювілеем 1939 р.

175-річчя від дня народження Т.Шевченка 1989 р. припало на переддень зміни епох в історії України, Європи та світу: уже було чутно, як пробиваються крізь асфальт радянської ідеології паростки українського національного відродження, уже починала розсипатися прямо на очах орієнтована на СРСР система країн-сателітів у Центрально-Східній Європі, уже зовсім недовго залишалося стояти Берлінському мурові, уже почав відходити в минуле погляд на світоустрій крізь лінзи «холодної війни».

Чи не вперше Шевченків ювілей так широко відкрив тоді Україну для світу та для нових ідей, надав можливість українцям по обидва боки океану запізнатися у живій розмові без ідеологічного тиску й страху. У рамках Міжнародного Шевченківського форуму «Від серця Європи – до серця України» нашу країну тоді відвідали та збагатили своїми ідеями такі провідні західні шевченкознавці, як професори Г.Грабович (США) і В.Вовк (Бразилія). Із надзвичайним успіхом в Україні пройшли гастролі Музичного ансамблю імені Шевченка з Канади. Ім'я Кобзаря обрало для себе засноване того року Товариство української мови. У російському Оренбурзі було відкрито Меморіальний музей-гауптвахту Тараса Шевченка.

І от уже збігло чверть століття від останнього великого Шевченкового ювілею. На черзі – 200-річчя. Промайнули 25 років, які охопили весь період становлення та непростого розвитку сучасної української державності. Тільки на третьому десятиріччі незалежності держава нарешті спромоглася впритул наблизитися до завершення академічного видання повного зібрання творів поета у 12-ти томах – проекту, початок першої спроби реалізації якого припадає ще на 1989 р. – час попереднього ювілею.

Не можна сказати, що сучасна українська держава стала недоброю мачухою для пам'яті про Кобзаря. По-своєму, так, як уміє, вона піклується, виділяє кошти, оновлює, будує, реставрує, зберігає, накреслює, проводить, видає... Але чи робить вона це щиро, із Шевченковим словом у серці? Чи, можливо, просто наслідує ритуал, який склався задовго до неї, та механічно «освоює» закладені в держбюджет за Шевченковими статтями у кошторисі?

Задовго до самого ювілею не виникало ані найменших сумнівів, що, із погляду сухих цифр статистики, українська влада впорається з організацією відзначення Шевченкового 200-річчя – їй буде чим відзвітувати про обсяги вкладених коштів, здійснених будівельних і реставраційних робіт, кількість виданих книжок, проведених конференцій, зустрічей і слухань. Але... Так само не полишало відчуття, що за рядками переможних звітів майже напевно, що загубиться пронизливий погляд Тарасових очей, звернений у душу кожного, хто хоче чути та розуміти його слово.

І трапилося... У плін підготовчих до ювілею заходів втрутився Майдан... Люди, які мають гідність, вийшли, протестуючи проти обману та несправедливості, сваволі й жорстокості, на Майдан і майдани країни. Вони вийшли не самі – до них приєднався батько Тарас.

Він був скрізь. Пронизував поглядом зі сцени Майдану та з-над входу до Київради-КМДА. А тепер, із революційною хустинкою на обличчі (хто б міг раніше подумати, що вона йому пасуватиме?!) – дивиться й зі стіни будівлі академічних інститутів на вул. Грушевського, 4, навпроти барикад. Стиха ходив портретом між свого народу на недільних вічах. Слова його поезій резонують із думками та настроями тисяч людей і злітають з їхніх вуст навіть тоді, коли до смерті залишаються три кроки – згадаймо українського патріота, який загинув від кулі, вірменина з Дніпропетровщини Сергія Нігояна (вічна йому пам'ять!) та його проникливе декламування безсмертних Тарасових рядків із вірша «Кавказ»:

Борітеся – поборете,
Вам Бог помагає!
За вас правда, за вас сила
І воля святая!

Т.Шевченко – сучасний, живий і актуальний як ніколи! Країна спрагло припадає до його творчої спадщини як до життєдайного джерела, перечитує й переосмислює кожен поетів рядок у пошуках відповідей на гострі питання сьогодення й, що найголовніше, знаходить їх.

А от чи може хтось собі уявити Тараса, хай навіть у страшному сні, поряд із бійцями-катами з підрозділу МВС України «Беркут»? У компанії тітушків чи тих наших співгромадян, котрі ладні продати своє та своїх дітей майбутнє за 200 гривень? Чи може його слово щось значити для них? І хіба це не про них говорить поет у фіналі вірша «Во Іудеї во дні они...»:

Ми серцем голі догола!
Раби з кокардою на лобі!
Лакеї в золотій оздобі...
Онуча, сміття з помела
Єго величества. Та й годі.

Здається, відповідь очевидна. Тарас Шевченко – із вільними громадянами. Він – їхня гідність і моральний закон. І вони відчують та усвідомлено промовляють: «Із нами Бог і Шевченко!».

Це і є справжнє, народне, коли тисячі й тисячі людей шукають і знаходять свою відповідь на питання: «Хто є для мене Тарас Шевченко?», не затьмарену чиновницьким формалізмом та бездушністю вшанування 200-літнього ювілею від дня народження Поета й національного Пророка.

On the 200th anniversary of Taras Shevchenko birthday context author analyzes the wide spectrum of perceptions and interpretations of genius poet's life, creative works and world-view by his contemporaries and future generations during celebrating of Taras Shevchenko's jubilees in the different political situations.

Keywords: Taras Shevchenko, Ukrainian idea, creation, poet, painter, Shevchenko's myth.

